

महिला आर्थिक विकास महामंडळ आणि महिला सक्षमीकरण

तुकाराम बाबासाहेब पिठोरे

पीएचडी संशोधक विद्यार्थी

महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय जालना.

डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे

मार्गदर्शक

महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय जालना

प्रस्तावना:

आजच्या काळात महिला सशक्तीकरण हा चर्चेचा विषय बनला आहे. खासकरून मागासवर्गीय व प्रगतशील देशांमध्ये महिला सशक्तीकरणावर भर दिला जात आहे. कारण आज प्रत्येकाला कळून चुकले आहे की देशातील स्त्रियांच्या प्रगती शिवाय देशाची प्रगती शक्य नाही. आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता" अर्थात जेथे नारीची (स्त्रीची) पूजा केली जाते तेथे देवाचे स्थान असते अशा पद्धतीने स्त्रियांना मान देण्यात आला आहे. महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात महिला बचत गटांचे योगदान मोठे आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यास, निवडी आणि निर्णय घेण्यास सक्षम करणे आणि संसाधने आणि संधींमध्ये समान प्रवेश करणे. स्त्रिया समाजात आणि अर्थव्यवस्थेत पुरुषांच्या बरोबरीने सहभागी होऊ शकतील आणि त्यांचा आवाज ऐकला जाईल आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण होईल असे वातावरण तयार करणे यात समाविष्ट आहे. महिला सक्षमीकरणाचे अनेक प्रकार असू शकतात, त्यात शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक. शेवटी, महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट एक असे जग निर्माण करणे आहे जिथे स्त्रियांना लिंगावर आधारित भेदभाव किंवा मर्यादांशिवाय त्यांचे जीवन जगण्याची शक्ती आणि स्वातंत्र्य असेल.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ:

भारतात भारतीय रिझर्व बँकेने मान्यता दिल्या नंतर नाबार्डने सुरुवातीला महिला बचत गटांना आर्थिक सहाय्य सुरु केले. त्यानंतर सुरु करण्यात आलेला महिला आर्थिक विकास महामंडळ हा महाराष्ट्र शासनाचा अंगीकृत उपक्रम असून या महामंडळाची महिला स्थापना २४ फेब्रुवारी १९७५ साली महिला सक्षमीकरण हे ध्येय नजरेसमोर ठेऊन करण्यात आली आहे. २० जानेवारी २००३ साली या महामंडळाला महिला विकासाची राज्यस्तरीय "शिखर संस्था" म्हणून घोषित केले आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळ (MAVIM) हे महाराष्ट्राचे महिला विकास महामंडळ आहे. त्याची स्थापना २४ फेब्रुवारी १९७५ रोजी झाली आणि कंपनी कायदा, कलम ८ ए अंतर्गत नोंदणीकृत आहे – नफा कंपनी म्हणून नाही. MAVIM ही केंद्र आणि राज्य सरकारद्वारे संपूर्ण महाराष्ट्रात विकास कार्यक्रम/योजना राबविणारी राज्यस्तरीय नोडल एजन्सी आहे. सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी सरकारी विभाग, वित्तीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि स्वयं-सहायता गट (SHGs) यांच्याशी एकत्र येणे ही संस्था जबाबदार आहे. महिलांना त्यांची एकूण क्षमता निर्माण करण्यासाठी, त्यांना रोजगार आणि उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देऊन आणि त्यांचा

आत्मविश्वास वाढवून त्यांना स्वयंसहाय्यता गटांद्वारे संघटित करणे हा मुख्य फोकस आहे. या उद्देशासाठी, MAVIM तळागाळातील संस्था इमारत, सूक्ष्म वित्त सेवा, उपजीविका आणि उपक्रम विकास, महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक समता या चार स्तंभांवर अवलंबून आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, MAVIM ने महाराष्ट्र ग्रामीण पत कार्यक्रम (MRCP, 1994-2002) आणि तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम (2007-2018) यांसारख्या कार्यक्रमांवर इंटरनॅशनल फंड फॉर ॲग्रिकल्चर डेव्हलपमेंट (IFAD) सारख्या भागीदारांसह दीर्घकालीन प्रकल्पांवर काम केले आहे. पुढे, MAVIM ने IDH, UNDP, ILO, IRCTC, Tata Trust, Google India, ICICI Foundation, Water org, NULM इत्यादी नवीन भागीदारांसोबत देखील काम केले

महिला आर्थिक विकास महामंडळ सध्या महाराष्ट्रातील १० हजार ४९५ गावातील १ लाख ६८ हजार ३६१ बचत गटांसाठी काम करत आहे. याद्वारे ग्रामीण आणि शहरी भागातील सुमारे २०.७४ लाख महिलांच्या सक्षमीकरणाचे काम सुरु आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळ सध्या ३६१ लोकसंचालित साधन केंद्र चालवत असून त्याद्वारे हजारो महिला विविध उद्योग व्यवसायात आल्या आहेत. महिला आर्थिक विकास आहेत. त्याद्वारे तब्बल ८.७० लक्ष महिला व्यवसायात गुंतलेल्या असून कर्जाच्या परतफेडीचे प्रमाण हे ९९.५% इतके आहे. चिरंतर विकास प्रक्रियेतून महिलांसाठी सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करणे हे महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे मुख्य ध्येय आहे. मानवीय भांडवलात गुंतवणूक आणि महिलांचे क्षमता संवर्धन करून, याप्रमाणे महिलांना आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या सबल करणे तसेच त्यांना उपजिविकेचे शाश्वत साधन उपलब्ध करून देऊन लिंगभेद नष्ट करणे आणि महिलांना समान न्याय मिळवून देणे, हे माविमचे मिशन आहे.

माविमची प्रमुख उद्दिष्टे:

महिला आर्थिक विकास महामंडळाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत:

1. बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांचे व्यवस्थापन करणे.
2. महिलांच्या एकंदर क्षमतांचे संवर्धन करणे.
3. महिलांमधील आत्मविश्वास वृद्धीगंत करणे.
4. महिलांचा उद्योजकीय विकास करणे.
5. रोजगाराच्या संधी आणि बाजारपेठांमध्ये समन्वय निर्माण करणे.
6. समान संधी, समृद्धता आणि शासनामध्ये महिलांनी स्वतःहून सहभाग घ्यावा याकरिता त्यांना प्रोत्साहन देणे.
7. शाश्वत विकासाचा मार्ग म्हणून एस एच जी सोबत तळागाळात काम करणाऱ्या संस्था निर्माण करणे.

माविमचे स्वरूप आणि कार्य:

केंद्र आणि राज्य सरकारच्या विविध महिला-सशक्तीकरण योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य-स्तरीय नोडल एजन्सी म्हणून माविम काम करते. सर्वसमावेशक विकास अधिक चांगल्या प्रकारे साध्य करण्यासाठी सरकारचे संबंधित विभाग, वित्तीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि स्वयं-मदत गट यांच्यात पूल म्हणून देखील माविम काम करते. माविम महाराष्ट्रातील सर्व ३६ जिल्ह्यांमध्ये विकास कार्यक्रम राबवत आहे. ज्यात मुंबई उपनगरी भाग, २५० नागरी स्थानिक संस्था आणि राज्यभरातील ग्रामीण भाग समाविष्ट आहेत. माविमचे मुख्यालय मुंबईत आहे आणि ग्रामीण भागात विकास योजना राबविण्यासाठी संस्थेची कार्यालये प्रत्येक जिल्ह्यात आहेत. रणनीती म्हणून माविम कोणत्याही बचत गट कार्यक्रमात चार मुख्य घटकांवर लक्ष केंद्रित करते. हे खालीलप्रमाणे आहेत.

संस्था बांधणी व बळकटीकरण:

माविमचा असा विश्वास आहे की संस्था उभारणीची प्रक्रिया स्थानिक समुदायांच्या सक्षमीकरणात आणि सहभागात्मक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. संस्था उभारणी प्रक्रियेमध्ये बचत गट (SHG), ग्राम संस्था (VOs), समुदाय व्यवस्थापित संसाधन केंद्रे (CMRC), SHG गुणवत्ता हमी आणि देखभाल सेवा आणि सूक्ष्म-वित्त सेवा, Livelihood and Enterprise Development यांचा समावेश होतो. माविमचा असा विश्वास आहे की आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण हातात हात घालून चालते. खालील कार्यक्रम एसएचजी / सीएमआरसी कार्यामध्ये एकत्रित केले आहेत आणि महिला सक्षमीकरण प्रक्रिया सुलभ करतात.

- कार्यात्मक साक्षरता:
- लिंग समानता उपक्रम:
- मूल्य शिक्षण:
- आरोग्य जागरूकता:
- राजकीय निर्णय घेण्यात सहभाग
- औषधोपचार कमी करणे
- कायदेशीर जागरूकता आणि पॅरा-लीगल कर्मचाऱ्यांचे कॅंडर विकसित करणे

मायक्रो-फायनान्स सेवा:

मायक्रो-फायनान्सची व्याख्या गरिबांसाठी आर्थिक सेवा अशी केली जाते. गरिबांसाठी महत्त्वाच्या आर्थिक सेवा म्हणजे बचत, क्रेडिट आणि विमा. बचतीवर, बचतीची सवय लावणे हा उद्देश आहे, क्रेडिटवर, क्रेडिट आणि विम्यामध्ये प्रवेश सुनिश्चित करणे, जोखीम कमी करण्यासाठी त्यांना मदत करणे हे उद्दिष्ट आहे.

उपजीविका आणि उद्योजकता विकास:

महिलांना उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध करून देण्यासाठी, महिलांकडे असणारी कौशल्ये विकसित करणे आणि नवीन कौशल्यांची ओळख करून देणे. प्रगत तंत्रज्ञान व श्रमाची बचत करणा-या पायाभूत सुविधांची ओळख करून देऊन महिलांचा इंटरप्राईज विकासात सहभाग वाढविणे. महिलांनी उत्पादित केलेल्या मालाला बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी आवश्यक ते सहकार्य करणे. माविमला हे समजले आहे की उपजीविकेचे उपक्रम केवळ आर्थिक आणि संसाधनांनी टिकून राहू शकत नाहीत. लोकांचा विचार आणि योगदान तितकेच महत्त्वाचे आहे. त्यानुसार, माविम ने लोकांना शिक्षित करण्यासाठी गुंतवलेले हे सुनिश्चित केले की उपजीविकेचे उपक्रम त्यांच्या स्वतःच्या बुद्धीवर आणि त्यांच्या स्वतःच्या घरगुती गुंतवणुकीवर आधारित आहेत. उपजीविका समर्थनामध्ये उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारण्यापासून चांगली किंमत मिळण्यापर्यंत सर्वांगीण समर्थन समाविष्ट होते. त्यामुळे, हे कार्यक्रम स्वतंत्रपणे बनले आणि भरभराट झाले आणि त्यांना अवाजवी सबसिडी किंवा आर्थिक पंपिंगची आवश्यकता नाही.

माविमची धोरणे व दृष्टीकोन :-

- जिल्हा स्तरावर महिलांच्याविकासात्मक योजना व कार्यक्रमाची सुनियोजित पध्दतीने अमलबजावणी.
- लाभार्थ्यांच्या गरजांनुसार उपक्रमांचे नियोजन व सबसिडीवरील अवलंबित्व कमी करण्यावर भर.
- नियोजनात तळापासूनच्या लाभार्थ्यांचा सहभाग.
- कार्यक्षेत्रातील वास्तविकतांवर आधारित प्रक्रिया आणि धोरणे यांची लवचिक पध्दतीने अंमलबजावणी.
- प्रभावी व्यवस्थापन व कार्यसंघाच्या भावनेच्या मदतीने अधिकारी/कर्मचारी यांच्यामध्ये स्थैर्यता.
- एकहाती सत्ता किंवा एकाधिकारशाहीला अटकाव करण्यासाठी योग्य त्या प्रतिबंधक उपाय योजना.
- गरीबातील गरीब लाभार्थी निवडण्यासाठी स्मार्ट संसाधनाचा उपयोग.
- सूक्ष्म निरीक्षण करून सापेक्ष गरीबी संबोधित करणे.

माविमचे उपक्रम:

- नव तेजस्विनी” महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उपक्रम विकास प्रकल्प
- अल्पसंख्याक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम (MWEF)
- राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान (NULM)
- महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान (MSRLM)
- पाणी स्वच्छता आणि आरोग्य (वॉश)
- स्पार्किंग अपंगत्व समावेशी ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (SPARK)
- स्मार्ट प्रकल्प

विविध कार्यक्रमांची फलश्रुती:

माविमने स्थापन केलेल्या सीएमआरसीपैकी ७९% सीएमआरसी (स्वयंसहाय बचत गटाच्या लोकसंस्था) स्वबळावर कार्यरत आहेत. स्वयंसहाय्य बचत गटातील महिलांना २ ते ३ कायमस्वरूपी टिकणारे उत्पन्नाचे स्रोत मिळाले आहेत. ६१५८ मायक्रो लाईव्हलीहुड प्लॅनमध्ये १४८२८१ महिलांचा सहभाग असल्याचे दिसून आले आहे. मायक्रो लाईव्हलीहुड प्लॅनमध्ये सामील महिलांच्या उत्पन्नात ५००० ते २०००० पर्यंतची वाढ झाली आहे. विविध कार्यक्रमात रु. ३२.८३ कोटी इतक्या सहभागींनी सहभाग दिला आहे. विविध बँकांनी स्वयंसहाय्य बचत गटातील महिलांना (रु. ४२९५ कोटी) कर्ज उपलब्ध करून दिले. विविध विभागांसोबत कृतीसंगम साधून रु. ६३.०० कोटीचा महिलांना लाभ मिळवून देण्यात यशस्वी. महिलांची मालमत्तेत मालकी, निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग व पंयायत राज संस्थांमध्ये महिलांचे स्थान मिळवून देण्यात यशस्वी ठरले आहे. कृषी पध्दतीमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करून महिलांचे काबाडकष्ट कमी करण्याचा प्रयत्न माविमच्या माध्यमातून झालेला आहे.

संदर्भ:

१. महिला सक्षमीकरण काळाची गरज निबंध | women empowerment in marathi (bhashanmarathi.com)
२. एकआढावा | महिला आर्थिक विकास महामंडळ (mavimindia.org)
३. महिला आर्थिक विकास महामंडळ - विकिपीडिया (wikipedia.org)
४. <https://in.linkedin.com/company/mavim-maharashtra>
५. <https://www.rawatbedcollege.org/blog/womens-empowerment-in-india-and-its-importance>